

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНДАҒЫ ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ШЕБЕРЛІКТІҢ НЕГІЗГІ ҚЫРЛАРЫ

Орталық Азия картасында Қазақ хандығының пайда болуы көшпенділер дәстүріне сәйкес мал жайылымдары бар үлкен территорияларды иемдену үшін бір-бірімен күресте болған ірі постмоңғолдық мемлекеттердің (Алтын Орда, Ақ Орда және Темір мемлекеті) құлдырауынан туындаған халықаралық қатынастардың аяқталмаған дағдарысы негізінде жүзеге асырылды. Алтынордадағы «ұлы бүлік» кезеңінде аймақта үздіксіз соғысқа ұласқан

жүз жылдан астам саяси тұрақсыздық орын алды. Жағдайдың шиеленісе түсуі шынғыстықтардың қалыптасқан династиялық дәстүріне қарсы күреске байланысты негіз алды. Шынғыстықтардың екі саласының яғни, тұқатемірліктер мен шайбанилердің Дешті Қыпшақтағы билікті иемдену үшін таласқан қарулы қақтығыстары 1428–1503 жылдар аралығына, жалпы алғанда, 75 жылға созылды.

Осы оқиғалардың негізінде Ызбек ұлысынан қуғындалған Керей мен Жәнібек Жетісу билеушісі Есен-бұғы мен ортаазиялық әскербасшысы Юнус екеуінің аралығындағы қайшылықты пайдалана отырып, дипломатиялық жолмен өз жақтастарын Моғолстанның батыс жағына қоныс-тандырды. Есен-бұғының пайымдауынша, олар қақтығысқа түсуші жақтар ортасындағы «аралық» болуы тиіс еді [1]. Ал, сұлтандар болса бұл жерде Қазақ хандығын орнатты, кейіннен ол көркейіп, әбілхайыр хандығының территориясына айналды.

Аймақтағы жағдайдың тұрақтана бастауы XV және XVI ғасырларда Мұхамед Шайбанидің солтүстік Сырдарияны билеуге деген орынсыз әрекетінен бас тартуына байланысты болды. Нәтижесінде екі жақ татуласып, династиялық некеге отырды. Бұрындық ханның үш қызы шайбанилер әулетіне ұзатылды: біріншісі – Мұхамед Шайбаниға, екіншісі – Мұхамедтің ағасы Сұлтан Махмұдқа, үшіншісі – Мұхамедтің ұлы Темір сұлтанға тұрмысқа шықты [2]. Қазақ билерімен соғыстың тоқтауы Мұхамед үшін күшін жинауы-на және Мәуренахрдағы билікті жаулап алуды аяқтауға, сөйтіп, ұзаққа созылған алауыздықты реттеп, соңғы нүктесін қоюына мүмкіндік берді.

Алайда, Мұхамед аймақтағы жағдайдың тұрақталуын бұзды. Ол жаңа мемлекет бекі-тілгеннен кейін бірден солтүстік көршілерін Сыр-дарияның жанындағы қалалардағы базарлардан аластата бастады [3]. Осы жағдай екі жақтың арасында төрт рет соғыс өртінің тұтануына себепші болды. Соңынан қазақ ханы Қасым Түркістаннан Ташкентке дейінгі жердегі халықтың басын қосып, бұрынғы кезге тән болған қоғамдағы тәртіп бұзушылықтарды реттеді.

Қасым хан басқарған кезеңде хандықтың территориясы батысқа, оңтүстікке және оңтүстік шығысқа қарай кеңейіп, созылды. әсіресе сол кезде тиімді дипломатиялық әдістер батыстық бағытқа қарай пайдаланылды. Ноғай руларының өз еркімен қазақ еліне ауысуы шын мәнінде қазақ билерінің көптеген ықпалды ноғайлықтармен жақын қарым-қатынас орнатуы арқылы анықталды, оған сол кезде Қасым ханның қыздарының бірінің ықпалды ноғай мырзасы Шайх-Мамайға тұрмысқа шығуы дәлел [4].

Қасым ханның билік еткен уақытына Қаш-қар хандығымен, Мәскеумен және басқа да мемлекеттермен алғашқы дипломатиялық байланыс орнатуы тұспа-тұс келеді. Дегенмен, аталмыш байланыстардың орнауы және олардың мазмұны туралы мәліметтер өте аз. Болашақта ғылыми айналымға енетін жаңа мәліметтер осы мәселелерді анықтауға

себептігін тигізер деген үміттеміз.

Сондай-ақ, осы билеушінің атымен «Қасым ханның қасқа жолы» деп аталатын заң бар екенін де білеміз. Оның елшілік әдет-ғұрыпқа байланысты арнайы бөлімінде халықаралық қатынастың нормалары мен этикеті туралы айтылған [5]. Екіншіке орай, заңдар жинағының мәтіні мүлдем жазылмаған және біздің дәуірімізге естеліктер арқылы жеткен. Сондықтан да аталмыш қызықты бөлімнің мазмұнын талқылау мүмкіндігі жоқ. Дегенмен, мемлекеттік маңызға ие құжатта халықаралық қатынас ұйымдарының нормативтік базасын жасаудағы алғашқы қадамның көрініс тапқаны анық.

XVI ғасырдың 20-жылдары Тахир ханның тұсында батыстағы және оңтүстіктегі территориялардың басым бөлігі жоғалады. Алдымен оған дейінгі хан орнатып кеткен ноғайлармен арадағы жеке қатынасқа сызат түседі, туыстық қарым-қатынас та бұзылады. Соңынан Ноғай Ордасы бұрын қазақтардың иелігіне өткен өз жерлерін даулайды, нәтижесінде оған Қырым хандығы мен Мәскеу мемлекетінің қыспағы күшейеді. Сепаратизмнің ушығуы мен қазақ сұлтандарының арасында пайда болған жік ноғай мырзаларына Тахир ханға әскери дайындық пен дипломатиялық епті әдістерді қолдануына мұрша берместен, оқыстан жеріне басып енуіне мүмкіндік берді. Сондықтан қазақтар шегініс жасап, қыс ортасында, 1523–1524 жылдар аралығында амалсыздан Жетісу бағытына қарай қоныс аударды.

Бірақ, мұнда қоныс аударған соң Тахир монғол монархының туған апасы болып келетін өзінің өгей шешесі Сұлтан-Нигар ханымды бетке ұстай отырып, Моғолстан билеушісі Сұлтан Саидпен келіссөз жүргізуге белсене кіріседі. Соның нәтижесінде Тахир қарындасын Сұлтан Саидтың ұлына ұзатады. Ол, сондай-ақ, өз жағына қырғыздарды да тарта біледі, олардың саны осыдан шамамен екі жүз жылдан бұрын Қазақ мемлекетіне кіргендегі кезінен де көп болады. Осылайша күш ара салмағының өзгеруіне байланысты моғолдар Жетісу жерінен біржола ығы-сып, қазақтардың осы аймақты иелену процесі аяқталады.

Тахир хан мұндай нәтижеге қазақ зиялыларының қолдауынсыз жеткендігін атап өткен жөн. Осыған қарағанда кейбір зерттеулерде оның бо-йында дипломатиялық қабілеті жоқ болатын деп жазылуы негізсіз.

Осыдан кейінгі XVI ғасырдың 30–50-жылдары Қазақ мемлекеті үшін өте ауыр жылдар болды. Ноғайлықтармен қақтығыстар жалғасты. Қазақ-қырғыз достастығына қарсы моғолдар мен өзбек басқарушылары одағының күшеюі, Жетісудағы және

оңтүстіктегі жағдайдың шиеленісе түсуіне әсер етті. Содан кейін сібірліктермен толыққан қалмақ факторы көрініс берді. Әскери сәтсіздіктердің масштабы мен сипатының салмақты болғаны сондай сол кезде қазақ хандығының жойылуына байланысты деректерді келтірді. Қазақтар үшін бір мезгілде бірнеше майданда күресу, шын мәнінде өте қауіпті болғаны ақиқат.

Ғасыр ортасында билікке келген Хакназар хан үшін ноғайлармен арадағы қатынасты тұрақтандыру мүмкіндігі туды. Бұған оның қарындасының ықпалды ноғайға тұрмысқа шыққандығы да өз әсерін тигізбей қойған жоқ [6]. Осыдан кейін ноғайлықтардың қазақтарға қарай қоныс аударуы жаңғырды. Хакназар одан ары қарай да қарсыластарын азайту мақсатында Мәуренахрдың билеушісі Абдоллахпен оның қоластына өткендігі жайлы «сертті-шарт» бекітті. Осылайша қазақтарға қарсы моғол мен өзбектердің одағын бұзды, өзбектердің арасындағы келіспеушілікті пайдалана отырып, қазақтардың иелігіне Сырдария мен оңтүстік өңірлерді қайтарып ала бастады [7]. Батыстағы және оңтүстіктегі дипломатиялық жетістіктер Хакназар ханға әскерінің негізгі күшін моғолдарға, қалмақтар мен сібірлік татарларға тегеурін көрсету үшін шоғырландыруға мүмкіндік берді.

Хакназар билікте болған кезде Мәскеумен арадағы қарым-қатынас қайта жаңғырды. 1559 жылы дала IV Иванның грамотасымен Мәскеу мемлекетінің алғашқы ресми өкілі ретінде Антони Дженкинсонды, ал 1569 жылы орыс елшісі Семен Мальцевті қабылдады. Келіссөздер бірлескен сауда және қазақтардың Мәскеумен ортаазиялық хандықтармен сауда байланысы кезінде дәнекер болуы жөнінде келісім-шартқа отырумен аяқталды. 1573 жылы патша Сібір хандығына қарсы одақты бекіту үшін далаға Третьяк Чебуковтың миссиясын жіберді, алайда, бұл мақсат адамдардың Көшім ханды тұтқындауына байланысты орындалған жоқ [8].

Хакназар хандығы кезінде халықаралық жағдайдың барынша жақсарғаны – оның шебер дипломат болғанын аңғартады.

Одан кейін билікке келген Шығай хан тақта ұзақ отырмаса да, шайбанилерге қамқор болғанымен, дипломатиялық «ойын» ойнап, оңтүстіктегі зонаны Ходжент жерінің есебінен кеңейтіп алды [9].

1582 жылы оның орнына келген Шығайдың ұлы Тәуекел хан да жоғарыда аталған дипломатиялық «ойынды» жалғастырды. 80-ші жылдардың басында ол Абдаллах ханның жеке гвардиясын басқарды және осы еңбегі үшін оған хан Афаринокент вилайетін тапсырды [10]. Алайда, бір жылдан кейін Абдаллах

ханның тағына отырғаннан кейін бұқарлықтардың қазақтарға қамқорлық жасауына зәру емес екендігін айтып, осы істің соңғы нүктесін қойды да Ташкент үшін күреске бел буа кірісті. Қарсыластарының лагерінде өткір қайшылықта ойнаған ол 1588 жылы Ташкентке қазақ сұлтанын билеуші ретінде қойғысы келді. Бірақ оның бұл қадамы сәтсіздікпен аяқталды [11].

1598 жылы Абдаллах хан қайтыс болды. Абдаллах ханның монархиясы құлаған кезді сәтті пайдаланған Тәуекел Сайрам, Ташкент, Түркістан, Самарқанд қалаларын жаулап алды, Бұхараны қоршағанмен, оны жаулай алған жоқ. Осы кездегі қарулы қақтығыстар кезінде жараланған ол Ташкентке қайтуға мәжбүр болды, кейін сонда көз жұмды [12]. Өзбектер ол жаулап алған қалалардың Самарқандтан басқасының бәрін қазақтардікі екенін мойындады.

Тәуекел ханның ішкі саясатында өзбек векторының ең бастысы болғаны, бірақ жалғыз емес екені даусыз. Ол шығыста қалмақтардың жерінің біраз бөлігін басып алды да, ол жерге билік жүргізуге өзінің ағасы Шах – Мұхаммадты қойды [13]. Ұлын билік басына қою арқылы қырық қалмақ руының сеніміне ие болған хан олардың өзіне деген ниетінің түзулігін сезіп, қолдауына ие болды [14].

Тәуекел хан Орыс мемлекетінің есу қарқынын да жіті бақылап отырды, шекарасының қазақ даласына қарай жақындап келе жатқан аңғарып, олармен тұрақты экономикалық және саяси байланыс орнату қажет екендігін сезінді. Оның 1594 жылы Мәскеуге одақтастық қарым-қатынас орнату және қазақтар ескі жауларымен соғысқан кезде қажеттілігі қатты сезілген дәрімен атылатын қару-жарақ тұғырымен қамтамасыз ету үшін Құл-Мұхаммад сұлтан бастап барған көптеген ресми миссияны жіберуі де тегін емес еді [15].

XVI ғасырдың соңына қарай Тәуекел ханның дипломатиясы қазақ хандығының халықаралық позициясын нығайтты.

XVII ғасырда қазақ хандығының ішкі саясатындағы шығыстық сегмент үлкен өзгерістерді басынан кешірді, ең бастысы уақыт өте келе далада жоңғарлардың қауіптілігі біліне бастады. Қалмақ факторы алғашқы жылдардың өзінде-ақ шапқыншылық орнатып, қазақ жеріне дендеп енгісі келетіндігін білдірді. Олардың мұндай қадамға баруына монғолдардың оларға қысым жасауы да ықпал етті. Сібір территориясындағы қалмақтар орыстардың құрамына енуге ниет білдірді, осы арқылы олар қазақ даласына енудің тиімді екеніне назар аударды [16]. Ұлы жүздің рулары тіптен біраз уақыт бойы қал-

мақтардың өздеріне билік жасауына қарсылық білдірген жоқ.

Жағдай 1619 жылдан бастап, Есім ханның жаумен шайқасуы кезінде билік басына келген кезінде оңала бастады. Өзіне берілген жігіттер мен қашқар және қырғыз билеушілерінің одақтастық көмегіне сүйенген ол қарсыластарын кейін шегіндіруге және осы үшін әлемнің елшілерінен көмек сұрауға мәжбүр болды, алайда – оның бұл мақсаты орындалған жоқ [17].

Қазақтар 20-шы жылдары қырғыздар мен ноғайлар және үнемі бір уақытта монғолдармен біріге отырып, қалмақтарға қарсы жорықтар ұйымдастырды, осылайша олар қалмақтардың әскери рухын басты және бастарына тыныштық беруін сұрауға мәжбүрледі. Бірақ бұл ұзаққа созылған жоқ. 1627–1628 жылдары Есім жауларын аяусыз қанға бөктіргені сонша, олардың бір бөлегі шығысқа, енді бірі солтүстік Қазақстан арқылы Еділ өзенінің төменгі тұсына қарай көшіп кетті. Олардың басып өнуі алты жылдан кейін аяқталды.

1635 жылы Оңтүстік және Батыс Сібірдегі қалмақ рулары өздерін жаушыл ұстап, Жоңғар мемлекетіне бірікті. Анда-санда ымыраға келгені болмаса, бір ғасыр бойы далада соғыс өрті толастаған жоқ. Жоңғарларға қарсы соғысты ұйымдастыру міндеті алдымен Жәңгір ханға, кейіннен Тәуке ханға жүктелді. Әскери іс-әрекеттерде әр кезде әркім жетістіктер болып тұрды. Дипломатияның практикасы осы күрес кезінде монғолдардың әр кезде Шығыс Түркістанға, қырғыздарға, ноғайларға, қарақалпақ, өзбектермен одақтасуға бейім екенін қарастырды. Және оның нәтижесі де анық байқала бастады. Соғыс кезінде ағалық қамқорлықты көрсеткендігін еске қалдыру үшін Есім ханның бұйрығы бойынша сол кезден бастап бір қырғыз басшысының есімін мәңгілікке есте қалдыру мақсатында Ташкентте оның құрметіне «Күкемнің көк күмбезі» деп аталатын мұнара салдыртты [18].

XVIII ғасырдағы оқиғалар жасалып жатқан шаралардың жоңғар қауіптілігін жоюға жеткіліксіз екендігін көрсетті. Жоңғарлардың арынының күшеюі, Еділ бойындағы қалмақтардың, башқұрттар мен жайық казактары жасаған қысымның көбеюі басшылардың Ресеймен арадағы сауда-экономикалық сферадағы дипломатиялық қатынасты басты назарды әскери-саяси салаға бұру қажеттігін байқатты.

1716 жылғы күзде Сібір губернаторына барған елшілер патшаға Қайып ханның жоңғарларға қарсы күрес үшін әскери одақ құру туралы ұсыныстарын

айтуын өтінді. Осы қадамдарының қайырымды екендігін дәлелдегісі келген олар губернаторға жоңғарлардың тұтқынына түскен екі орысты тапсырды [19]. Ресейліктердің жауабы жалғармалы болды. Жоңғария мен Қытай арасындағы жақындықты пайдалана отырып Ресей оны өз қарауында ұстағысы келді, алайда, олар бұл үшін әскери шара қолданғысы келмеген еді. Ал қазақтармен одақтасу әскери орталықтар және басқа да ресурстары үшін Батыстағы кейбір елдермен арадағы жағдайдың шиеленісуіне байланысты қауіп төндіретін еді. Осы себептерге байланысты одақ «ақ табан шұбырынды» кезінде де орнаған жоқ. Дегенмен, қазақ басшыларының дипломатиялық қарым-қатынасын бекер болды деп санауға болмайды. Қазақтар үшін аса қасіретті болған 1723 жылы I Петр өзіне бағынышты Еділ бойындағы қалмақ ханы Аюқты жоңғарлармен одақ құрам деген жерінен тоқтатып, оның далаға батыстан шабуыл жасауын қойдырған болатын [20].

30-жылдардың басында халықаралық жағдайдың нашарлауына байланысты қазақ мемлекетінің шекарасына қай жақтан алып қараса да қауіптің күшеюіне байланысты ішкі орталықсыздандыру жеңілденген соң, Кіші жүз бен Орта жүздің хандары Ресейдің қоластына кіруді жөн санады.

Протектораттың қазақтарды жоңғар мен қытайдан төнетін қауіптен қорғауы айтарлықтай болмаса да, өлкені жылдамдатып әскери-казак колониясына айналдырып жіберді. Осы тенденцияға қарсы тұру әрекеті сұлтан есімімен, одан кейін Абылай ханмен байланысты. XVIII ғасырдың 40-80-жылдарындағы ішкі және сыртқы жағдайдың ұшығып тұрған кезінде ол қыруар қызмет атқарды. Алдымен ол қазақ-жоңғар қатынасын дәстүрлі жауласудан одақтастыққа қарай бұрды, жағдайдың бұлайша өзгеруі Қытай мен Ресейге ұнамады. Державалар арасындағы қақтығыс кезінде елді шебер басқара білген Абылай қазақ мемлекетінің тәуелсіздігінің дамуын қамтамасыз етті және кезінде жоңғарлар жаулап алған жерлердің басым бөлігін қайтарып алды. Өкінішке орай, ол дүниеден өткен соң, бұл тенденция жалғасын таппай қалды.

Қазақ қоғамының ішкі саяси белсенділігі деңгейінің өсу кезеңі Кенесары ханның жетекшілігімен бодандыққа қарсы көтерілісті басқарған кезеңімен тұспа-тұс келеді. Кенесары хан Ресеймен қарым-қатынас кезінде әскери әдістерді қолданды, дегенмен, дипломатиялық әдістерді де назардан тыс қалдырған жоқ. Соғыс кезіндегі үзілісті ол өзінің басты қарсыласы Қоқан хандығына қарсы соққы берген кезде өте шебер пайдалана білді. Ол

бұл істі қазақтарға қарсы дұшпандық саясаттағы ресейлік дипломатияның ықпалынсыз-ақ жүзеге асырды. Бодандыққа қарсы күрестің барлық кезеңінде ол Бұхар хандығымен одақтастық қатынасты нығайтты. Дәл осындай қатынас Хиуа хандығымен де орнады. Оның дипломатиясының басты мақсаты – Шығыс Түркістанмен одақ құру, мұны жүзеге асыруға оған алдымен жергілікті басшының шешім қабылдай алмайтындығы, кейіннен оның қайтыс болуы әсер етті.

XIX ғасырдың 50-жылдары Ресей әскерін ұлы жүздің жеріне қарай терең бойлатып жібереді, ал 60-жылдары Сібір мен Сырдария бағытындағы әскерді біріктіруді жүзеге асырады, осылайша ұзаққа созылған қазақ жерін қосып алу процесі аяқталады. Алайда, соңғы амал ойластырылып жатқан кезде патша үкіметі қазақ территориясын басқару үшін сыртқы саяси ведомстваларды енгізуді алып тастауды тездетті, ішкі саяси әрекетке басымдық танытты. 1860 жылдың 16 қаңтарында Орынбор қырғыздары облысының басқармасы В. Григорьев домалақ хатында сұлтан-басшылар мен Орынбор ведомствасының барлық басшыларына «Біздің императорымыз, государь Александр Николаевич Орынбор қырғыздары ведомствасы басқармасының сыртқы істер министрлігінде жасалып келген барлық құжаттары ішкі істер министрлігіне табысталады және жөнінде бұйрық берді» деп жариялады [21]. Әрі қарай құжатта «Орынбор қаласындағы мекемелердің Орынбор қырғыздары басқармасы үшін Шекаралық комиссия деп өзгерту ыңғайсыз, сондықтан оны Орынборлық қырғыздардың облыстық басқармасы деп атау бұйырылды» деп жазылған [22]. Осылайша Ресей империясы территориясының бір бөлігі ретінде қарастырылып келген қазақ жерлерінің жаңа статусы заңдық негізде рәсімделді. Қазақ мемлекетінің дипломатиясының тарихы ғасырдан астам уақытқа үзілді.

Қазақ мемлекетінің халықаралық өміріндегі оқиғаларды сараптау оның XV–XIX ғасырларда дипломатиялық тәжірибесінің бай болғандығын аңғартады. Бұл оның негізгі субъектілері, сондай-ақ оның іс-әрекетінің формалары мен әдістерін анықтауға лайықты.

Қазақтардың дәстүрлі қоғамында құрылтай – ең маңызды мәселелерді қарастыратын, оның ішінде ішкі саяси мәселелер де қарастыратын жоғары орган болып табылады. Осы жиынның құрамы, өткізу жиілігі және шақырту орны туралы «Жеті жарғы» жинағының 31-бабында былайша хабарланады: «... хан, барлық сұлтандар сияқты, ру басшылары мен ақсақалдары күздігүні даланың ортасында бір жер-

ге жиналып, халықтың істерін талқыға салады» [23].

Құрылтай арасындағы жоғары билікке ие адам – хан. Ол соғысты жариялауға және бейбітшілікті орнатуға, басқа мемлекеттермен келіссөз жүргізу құқына ие. Алайда, хан билікті жалғыз өзі иемденбейді, ол мұны сұлтандармен, кейіннен билермен алмастырған. Е.Бекмахановтың айтуынша, «XVIII ғасырға дейін ақсүйек өкілдері яғни, хандар мен сұлтандар – қазақтардың қоғамдық-саяси өмірінде үстемдікке ие болған».

Дипломатиялық іс-әрекеттерді ұйымдастырудағы сұлтандар мен билердің субъективтілігі олардың құрылтайға мүше болуы арқылы және хан кеңесінде халықаралық істерді талқылау кезінде дауыс беру құқы арқылы көрініс тапты. Тәуекел сұлтан хан болмай тұрып, шайбаниліктерге қоластына еруге байланысты тапсырмаларды орындаған. Жәңгірдің кезінде Қашқариядағы елшілікті оның ұлдары Тәуке мен Апақ басқарған [24]. 1767 жылғы Пекинге Дәулеткерей сұлтан бастаған миссияның құрамында болған 19 адамның алтауы би болған. 1769 жылы тағы да сол өңірге елшілік сапармен барған Уәли сұлтан мен Жарылғап би бастап барған топта да дәл осындай категориядағы 15 адам болған [25].

Хан дипломатиялық қызмет атқарған кезде оның айналасында көптеген кеңесшілері, көмекшілері, тілмаштары және де тапсырмаларын орындайтын қарапайым адамдары болған.

XVIII ғасырдың соңына қарай шынайы халықаралық қатынастардың қатысушылары ретінде бодандыққа қарсы қозғалыстың көшбасшылары ресми арналар мен күрестің маңызына қарай басқа мемлекеттердің басшыларымен байланыстарды реттеп отырған. Санақ жүргізгенде және басқа да қатынастар кезінде Емельян Пугачевпен Досалы сұлтан байланыс жасаған, III Петр императорды жалған атақты деп таныды және оған 200 жігіттен тұратын топты жіберді [26]. Хиуа хандығының басшылығымен тікелей байланысқа өз кезегінде Сырым Датов, Есет Көтібаров, Кенесары Қасымов және тағы да басқа көтеріліс басшылары шыққан [27].

Сұлтандар мен билер бала кезінен араб, шағатай, кейіннен парсы, орыс тілдерінде сауат ашқан кәдімгі және мұсылман құқығы негізінде білім алған білімді адамдар болаған. Сұлтандар мен билердің басым бөлігінің әскери білімдері мен машықтары болған. Дипломатиялық машықтары тәжірибе жолымен келген, алдымен салтанатты шараларға қатысу, кейіннен анағұрлым күрделі қызметтерді жүзеге асыру формасында және оның арасында аманатты орындау да болған.

Дипломатиялық іс-әрекетке дайындық жорыққа

шығу кезінде жүзеге асырылған, Т.Сұлтановтың айтуынша, XVII ғасырдың соңына дейін «хандардың астанасы олардың ер тоқымы болған». Ташкент пен Түркістанды жаулап алғаннан кейін бұл қалаларда арнайы резиденция-сарайлар пайда болды, онда хан болмаса да оның сенімді өкілдерінің басқаруымен халықаралық істерге машықталған шенеуніктер штаты жұмыс істеген [28].

Қазақ хандығындағы ішкі қарым-қатынас мәселелеріне байланысты іс жүргізу шағатай тілінде, кейіннен орыс тілінде жүргізілген [29].

Сыртқа шығарылатын және мемлекет ішіндегі хат-хабарлар хандар мен сұлтандарда да болуға тиісті таңба арқылы расталған. Дипломатиялық іс жүргізуге қатысты маңызды құжаттардың қатарына Қазақ хандығы атынан басқа мемлекеттерде бекітілетін келісім-шарттар да жатады. Алайда, басым бөлігінің мазмұны кейбір деректерде берілгені болмаса, олардың көпшілігі сақталмаған.

Осылайша Қазақ мемлекетінің дипломатиясы өз дамуы барысында бірнеше кезеңдерді басынан кешіре отырып, мынадай міндеттерді шешті:

- Қазақ басшыларының Дешті-Қыпшақ территориясындағы билігінің легитимділігін қамтамасыз ету;

- Олар құрған мемлекеттің жер үлесін жинақтау;

- Олардың территориясын сыртқы қауіптерден қорғау;

- Қазақ хандығының бөлініске түсуі мен жаппай жойылуына күш қолдану арқылы сырттан қауіп төніп тұрған кезде басқа мемлекеттердің қарамағына тұтастай немесе жартылай өнуі;

- Ресей қарамағында болған кезеңде тәуелсіздікті сақтау және оның деңгейін көтеру.

Алайда, патша үкіметінің отарлық саясатының зардаптары мен қазақ қоғамының ішкі дамуындағы факторлардың әлсіздігі XIX ғасырдың екінші жартысының басында мемлекет пен тәуелсіздіктен ұзақ мерзімге айырылуына ықпал етті. Тек XX ғасырдың 90-жылдары ғана мемлекеттің тәуелсіздігі жарияланған тұста ғана қазақ халқының дипломатиялық өнерінің үзілген жібі жалғанды.

ӘДЕБИЕТ

1. Материалы по истории Казахских ханств XV–XVIII веков. Извлечения из персидских и тюркских сочинений. Алматы, 1969. С.10; Юдин В.П. Центральная Азия в XIV–XVIII веках глазами востоковеда. Алматы, 2001. С.55, 194.
2. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан: летопись трех тысячелетий. Алматы, 1992. С.272.
3. Прошлое Казахстана в источниках и материалах/ Под ред. проф. Асфендиярова С.Д. и проф. Кунте П.А.

2-е изд. Алматы, 1997. С.134.

4. Абуseitова М.Х. Казахское ханство во второй половине XVI века. Алматы, 1985. С.66; Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Указ.соч. С.276.

5. Кузембай-ұлы А., Абиль Е. История Республики Казахстан. Астана, 1999. С. 143.

6. Абуseitова М.Х. Казахское ханство во второй половине XVI века. С.49; она же. Казахстан и Центральная Азия в XV–XVII вв.: История, политика, дипломатия. Алматы, 1998. С.90.

7. Артықбаев Ж.О. Материалы к истории правящего дома казахов. Алматы, 2001. С.99–100; Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Указ.соч. С.291-292.

8. Антолова Н.Г. Присоединение Казахстана к России в 30-х годах XVIII века. Алматы, 1948. С. 187.

9. Прошлое Казахстана в источниках и материалах... С. 145.

10. Материалы по истории казахских ханств в XV–XVIII вв. С.311.

11. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Указ.соч. С.294.

12. Извлечения из «Зийа ал-кулуб» // Юдин В.П. Указ.соч. С. 175-176; Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. Алматы, 2001. С. 205-206.

13. Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках: Сборник документов и материалов. Алматы, 1961. С.3.

14. Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках. С.4.

15. Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках. С.3-9.

16. Моисеев В.А. Джунгарское ханство и казахи (XVII–XVIII вв.). Алматы, 1991. С.18-19.

17. Материалы по истории казахских ханств в XV–XVIII вв. С.418; Артықбаев Ж.О. Указ.соч. С.111, 114; Султанов Т.И. Указ.соч. С.219.

18. Валиханов Ч.Ч. Собр.соч. В 5 т. Алматы, 1985. Т.2. С.77.

19. Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках. С.21; Моисеев В.А. Указ.соч. С.85.

20. Казахско-русские отношения в XVIII–XIX веках. (1771–1867 годы): Сборник документов и материалов. Алматы, 1964. С.460.

21. Казахско-русские отношения в XVIII–XIX веках. С.460.

22. Казахско-русские отношения в XVIII–XIX веках. С.460.

23. Левшин А.И. Описание киргиз-казацких, или киргиз-кайсацких орд и степей / Под общ. ред. М.К.Козыбаева. Алматы, 1996.

24. Материалы по истории казахских ханств в XV–XVIII вв. С. 385;

25. Артықбаев Ж. XVIII ғасыр // Қазақ тарихы. 1998. № 1. 81-б.

26. Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках. С. IV, 18-19.

27. Рязанов А.Ф. Набег хивинцев и туркмен в киргизскую степь в 1848 году. Оренбург, 1925. С.5; Құрманалин С. Қазақ-Хиуа қатынастары// Қазақ тарихы. 1998. № 1. 34, 36-66.

28. Султанов Т.И. Указ.соч. С.211.

29. Абуseitова М.Х. Казахстан и Центральная Азия в

XV–XVII вв. С. 132.

Резюме

Казахскими ханствами вырабатывались и использовались различные формы, методы и средства государственного управления. Исходя из обстановки решаемых задач заключались междинастийные браки, поиск и нахождения союзников, представление аманатов.

Summary

The kazakh khanates developed and employed different forms, methods and means of diplomacy, proceeding from the challenges posed before them, which included, among others, concluding of inter - dynasty marriages, searching for and finding of allies, providing of hostages.